

APPENDIX 2a Inventory

ΕΘΝΙΚΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ
ΑΪΛΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣRequ CLT / CIH / ITH
Le 01 AVR. 2014
N° 0285

ΔΕΛΤΙΟ ΣΤΟΙΧΕΙΟΥ ΑΪΛΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ (ΑΠΚ)

I. Σύντομη παρουσίαση του στοιχείου Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς (ΑΠΚ)

1. Όνομα Τηνιακή Μαρμαροτεχνία. Άλλη/-ες ονομασία/ες:
Μαρμαρογλυπτική, τέχνη του μαρμάρου, λιθογλυπτική

2. Ταυτότητα

Η κατασκευή ενός αντικειμένου, αυτοτελούς ή σύνθετου, από μάρμαρο (εξόρυξη της πρώτης ύλης, αρχική επεξεργασία, σχεδίαση, μορφοποίηση, διακόσμηση, τοποθέτηση) και οι συναφείς κοινωνικές και οικονομικές παράμετροι (εργαστήρια και εργαλειακός εξοπλισμός, μαθητεία, πελατεία, προϊόντα, νοοτροπίες).

3. Πεδίο ΑΠΚ

- Προφορικές παραδόσεις και εκφράσεις: Εξειδικευμένη ορολογία για εργαλεία, τεχνικές και εθιμικές πρακτικές, αφενός, και παροιμίες, παραδόσεις και ανεκδοτολογικά περιστατικά, αφετέρου, εντάσσονται στην προφορική παράδοση. Τα πρώτα λειτουργούν τεχνογνωστικά, μεταδίδοντας τις τεχνικές γνώσεις, και τα δεύτερα παιδευτικά, μεταδίδοντας κοινωνικές συμπεριφορές και νοοτροπίες. Τα μοτίβα (κυπαρίσια, καράβια κ.ά.), που αποτυπώνουν οι τεχνίτες στα έργα τους, εμπνέονται από προφορικές παραδόσεις και επιλέγονται ανάλογα προς τη χρήση.
- Κοινωνικές πρακτικές-τελετουργίες-εορταστικές εκδηλώσεις: Τελετουργικές και εορταστικές πρακτικές ακολουθούνται σε συγκεκριμένες περιπτώσεις, όπως στη διάνοιξη ενός λατομείου, στη μετάβαση από το στάδιο της μαθητείας στη βαθμίδα του μάστορη, στη γιορτή του προστάτη αγίου των μαρμαράδων (Άγιος Χαράλαμπος) κ.α.
- Γνώσεις και πρακτικές που αφορούν τη φύση και το σύμπαν: Λατόμοι και μαρμαράδες κατέχουν εμπειρικές αλλά ακριβείς γεωλογικές γνώσεις για τη σύσταση και τη δομή των μαρμαροφόρων στρωμάτων, τις ιδιότητες και τα είδη των μαρμάρων, τη διεύθυνση των νερών τους, τη σχιστότητα κ.λπ. Γνωρίζουν επίσης, στοιχεία της μηχανικής συμπεριφοράς και της παθολογίας του υλικού.
- Τεχνογνωσία που συνδέεται με την παραδοσιακή χειροτεχνία: Οι εξειδικευμένες τεχνικές (και οι κοινωνικοοικονομικές πρακτικές που συνάπτονται με αυτές) μεταδίδονται εμπειρικά και προφορικά από τον μάστορη στον μαθητευόμενο και μεταφέρονται από γενιά σε γενιά. Είναι

όμοιες με τις αντίστοιχες αρχαιοελληνικές και απλοποιούνται ή γίνονται συνθετότερες κατά εποχές, ανάλογα με τις εκάστοτε συνθήκες. Σταδιακά ενσωματώνουν καινοτομίες, αφενός τεχνογνωστικές (εξόρυξη με φουρνέλο, «ιταλικές» σφήνες, συρματοκοπή κ.λπ.) και αφετέρου μορφολογικές (μπαρόκ, νεοκλασικό, νεοβυζαντινό).

4. Τόπος

Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου, Νομός Κυκλάδων, Δήμος Τήνου (Εξω Μέρη, Πύργος).

5. Λέξεις-κλειδιά

Παραδοσιακή τεχνογνωσία και τεχνική, μαρμαροτεχνία, λατόμηση, μαρμαρογλυπτική, γλυπτική σε μάρμαρο, Τήνος, συνεργεία (*κομπανίες*), εργαστήρια, Σχολή Καλών Τεχνών Πανόρμου Τήνου, Μουσείο Μαρμαροτεχνίας, μάστορας, παραγιός, λατομεία, σχιστήρια μαρμάρου.

II. Ταυτότητα του φορέα του στοιχείου ΑΠΚ

Φορείς της τέχνης είναι οι πολλοί Τήνιοι λατόμοι, μαρμαρογλύπτες και καλλιτέχνες γλύπτες, εν ενεργεία ή απόμαχοι, που κατοικούν στην Τήνο ή αλλού.

Οι θεσμοί που ενδιαφέρονται ενεργά για την ανάδειξη της μαρμαροτεχνίας ως πολιτισμικού αγαθού είναι πολλοί. Σημαντικότεροι από αυτούς είναι:

- Πανελλήνιο Ιερό Ίδρυμα Ευαγγελιστρίας Τήνου («Μουσείο Τηνίων Καλλιτεχνών»)

Διεύθυνση: Χώρα ΤΚ: Τήνος 842 00

Τηλ.: 22830 22256

Τηλ/τυπο (fax): 22830 22196

Διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου: piietinou@otenet.gr

Ιστότοπος: www.panagiatinou.gr

- Ίδρυμα Τηνιακού Πολιτισμού (μόνιμη έκθεση έργων Γιαννούλη Χαλεπά)

Διεύθυνση: Χώρα ΤΚ: Τήνος 842 00

Τηλ.: 22830 29070

Τηλ/τυπο (fax): 22830 29134

Διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου: info@itip.gr

Ιστότοπος: www.itip.gr

- Μουσείο Μαρμαροτεχνίας

Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς (ΠΙΟΠ)

Διεύθυνση: Πύργος ΤΚ: Πάνορμος Τήνου 842 01

Τηλ.: 22830 31290

Τηλ/τυπο (fax): 22830 31293

Διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου: piop@piraeusbank.gr

Ιστότοπος: www.piop.gr

• Προπαρασκευαστικό και Επαγγελματικό Σχολείο Καλών Τεχνών Πανόρμου Τήνου (Σχολή)

Διεύθυνση: Πύργος ΤΚ: Πάνορμος Τήνου 842 01

Τηλ.: 22830 31225

Τηλ/τυπο (fax): 22830 31225

Διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου: pesktpt@yahoo.gr

Ιστότοπος: www.tinosartschool.gr

• Πνευματικό Εκπολιτιστικό Κέντρο Πανόρμου «Γιαννούλης Χαλεπάς» Δήμου Τήνου

Διεύθυνση: Πύργος ΤΚ: Πάνορμος Τήνου 842 01

Τηλ.: 22830 31262

Τηλ/τυπο (fax): 22830 31462

Διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου: pnekepa@gmail.com

Ιστότοπος: --

• Αδελφότης των Τηνίων εν Αθήναις

Διεύθυνση: Ασημ. Φωτήλα 40 και Λ. Αλεξάνδρας ΤΚ: Αθήνα 114 73

Τηλ.: 210 8217361

Τηλ/τυπο (fax): 210 8217361

Διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου: adelfotistinion@yahoo.gr

Ιστότοπος: --

Ειδικές πληροφορίες για το στοιχείο

Αλέκος Ε. Φλωράκης

Δρ Εθνολόγος-Λαογράφος

Ευαγγελιστρίας 62, ΤΚ 842 00 Τήνος

Τηλ. 22830 23313, 210 6511018

Τηλ/τυπο (fax) 22830 23313

Διεύθυνση Ηλεκτρονικού Ταχυδρομείου: alflorakis@hotmail.com

III. Περιγραφή του στοιχείου ΑΠΚ

1. Περιγραφή

Η τέχνη της εξόρυξης και της επεξεργασίας του μαρμάρου στην Τήνο, με βυζαντινές ήδη καταβολές, συστηματοποιήθηκε κατά την όψιμη Βενετοκρατία (17ος αι.). Μεταβιβάζεται μέσω εμπειρικής μαθητείας και έχει ιδιαίτερα πολιτισμικά χαρακτηριστικά. Οι Τηνιακοί μαρμαρογλύπτες εργάζονται σε όλη την Ελλάδα και εκτός αυτής, παράδοση που οδήγησε στην ανάδειξη κορυφαίων νεοελλήνων γλυπτών.

2. Αναλυτική περιγραφή

Το μάρμαρο είναι υλικό συνδεδεμένο με την ελληνική ιστορία, ήδη από τον κυκλαδικό πολιτισμό της 3ης π.Χ. χιλιετίας. Στον ίδιο γεωγραφικό χώρο, η νεότερη μαρμαρογλυπτική σημείωσε αξιόλογη ανάπτυξη, με σημαντικότερο κέντρο την Τήνο (ήδη από τον 17ο αιώνα). Στα Έξω Μέρη, περιοχή άγωνα και με πολλά λατομεία, η μαρμαροτεχνία ακόμη επιβιώνει.

Η παλιά παράδοση των Τηνιακών στην τέχνη του μαρμάρου επεκτείνεται, μετά το 1830, και στην Αθήνα. Δημιουργούν εκεί ένα ισχυρό δευτερογενές κέντρο και συνεργάζονται με Έλληνες και ξένους αρχιτέκτονες για τα νεοκλασικά μέγαρα της πρωτεύουσας, τις εκκλησίες της και την αναστήλωση των αρχαίων μνημείων. Από αυτούς θα προέλθουν οι πρώτοι μαθητές του Πολυτεχνείου και μεγάλος αριθμός καλλιτεχνών (Δημ. Φιλιππότης, Γ. Βιτάλης, Γιαννούλης Χαλεπάς, Λάζ. Σώχος, Ν. Γύζης, Νίκηφ. Λύτρας και πολλοί άλλοι). Όλοι ανήκουν σε οικογένειες με παράδοση στο μάρμαρο και διδάχτηκαν την τέχνη στα πατρικά ή συγγενικά εργαστήρια.

Από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα ανοίγουν εργαστήρια και σε άλλες ελληνικές πόλεις, ενώ συνεχίζουν τη δραστηριότητά τους στη Σμύρνη, την Πόλη, τη νότια Ρωσία, τη Ρουμανία, την Αίγυπτο. Στη δεκαετία του 1930 παρατηρείται στον εκκλησιαστικό διάκοσμο στροφή προς το νεοβυζαντινό ύφος, ενώ από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 επανεμφανίζεται το λαϊκότροπο ανάγλυφο. Σήμερα υπάρχουν πολλά εργαστήρια των δύο αυτών τύπων τόσο στο νησί όσο και στην Αθήνα.

Η τέχνη του μαρμάρου είναι τέχνη «λαϊκή», υπό την έννοια ότι εκφράζει τη συλλογικότητα και την τοπική ταυτότητα των συγκεκριμένων κέντρων. Στην Τήνο υπήρξε πάντα τέχνη κληρονομική. Συγκροτείται σε οικογενειακή βάση, όχι μόνο κατά την πατρική γραμμή αλλά και από τις εξ αγχιστείας συγγένειες. Τεχνίτες και πελάτες ανήκουν στο ίδιο τεχνικό και πολιτισμικό περιβάλλον και ακολουθούν παραδοσιακά πρότυπα κοινώς αποδεκτά.

Στα προϊόντα του μαρμάρου καθοριστικό ρόλο παίζει η πρακτική χρησιμότητά τους, η ενδιάθετη ωστόσο καλαισθησία του λαϊκού τεχνίτη οδηγεί και στη διακόσμησή τους. Και εδώ όμως θέματα και διακοσμητικά μοτίβα πηγάζουν από την παράδοση, κοινή για τεχνίτες και πελάτες, και υπηρετούν ανάγκες μεταφυσικές και συμβολικές. Σύμβολα αποτρεπτικά των δαιμονικών πνευμάτων, όπως ο σταυρός, η πεντάλφα, τερατόμορφα όντα και θηρία, επιλέγονται για να κοσμήσουν υπέρθυρα και να εμποδίσουν στο σπίτι την είσοδο των βλαπτικών δυνάμεων. Ανάγλυφες εικόνες αγίων στους εξωτερικούς τοίχους των εκκλησιών αντικαθιστούν τις φθαρτές εικόνες, εξασφαλίζοντας τη φυλακτική παρουσία τους. Απεικονίσεις του στοιχειού της πηγής και ανάγλυφα άνθη προσφοράς εγγυώνται τον διαρκή εξευμενισμό του. Στις ταφόπλακες, μαζί με τα σύμβολα της ματαιότητας, επαγγελματικά σημεία δηλώνουν το επάγγελμα του νεκρού.

Μέριμνα κάθε τεχνίτη αποτελεί η απόκτηση «καλού ονόματος». Οι ιδιοκτήτες εργαστηρίων ανήκουν εδώ στην άρχουσα τάξη και συχνά συμμετέχουν στα κοινά. Η μαστοροσύνη αποτελεί το κοινωνικό και επαγγελματικό πρότυπο των παιδιών, που από μικρά ασκούνται, ακόμη και με μια πέτρα και ένα καρφί, σκαλίζοντας τις μαρμαρόπλακες των δρόμων. Η κοινωνική υπεροχή που χαρακτηρίζει εδώ τους τεχνίτες έναντι των καλλιεργητών της γης, σε αντίθεση με ό,τι ισχύει σε πεδινούς και εύφορους τόπους, εκφράζεται παραστατικά και στο τραγούδι του χορού:

«Εμένα το πουλάκι μου δε σπέρνει, δε θερίζει,
μόνο το μαντρακά βαστεί και μάρμαρα σκαλίζει.
Αμπέρι μου των αμπεριώ, στολίδι των παλικαριώ».

3. Τόπος και μέσα επιτέλεσης ή άσκησης του στοιχείου ΑΠΚ

• Χώρος που συνδέεται με την επιτέλεση / πραγματοποίηση του στοιχείου ΑΠΚ

Οι χώροι που συνδέονται άρρηκτα με την τηνιακή μαρμαρογλυπτική είναι τα λατομεία, τα σχιστήρια, οι φορτωτήρες (προβλήτες φόρτωσης), τα εργαστήρια, η Σχολή Καλών Τεχνών Πανόρμου Τήνου, το Μουσείο Μαρμαροτεχνίας στον Πύργο Τήνου, και τα λοιπά μουσεία και εκθέσεις.

Λατομεία: Στην Τήνο συναντούμε πολλά λατομεία, μικρά ή μεγαλύτερα, όχι μόνο στα Έξω Μέρη αλλά και σε άλλες περιοχές του νησιού. Η κοινή ονομασία τους είναι *νταμάρια* ή *πελεκανιές* (από το ρήμα πελεκώ). Εξορύσσονται μάρμαρα λευκά και μελανά, σε διάφορες αποχρώσεις, και το περίφημο πράσινο, ο γνωστός από την αρχαιότητα οφίτης λίθος. Ανάμεσα στα τοπωνύμια του νησιού, πολλά είναι εκείνα που οφείλονται στην παρουσία του μαρμάρου, στην εξόρυξη ή σε εγκαταστάσεις για την κατεργασία και τη μεταφορά του. Εκτός από τις πελεκανιές, υπάρχουν και λατομεία σχιστόλιθου (*μαυρόπλακας*).

Η κύρια επιχείρηση εξόρυξης του πράσινου μαρμάρου ανήκει σήμερα στην εταιρεία «Α.Ε.Β.Ε. Λατομείων Μαρμάρου Διονύσου-Πεντέλης» και παλαιότερα στην αγγλική εταιρεία «Grecian Marbles Ltd». Τα άλλα λατομεία είναι ιδιόκτητα, κατατετμημένα παλαιότερα σε μικρές ιδιοκτησίες (*πάρτιες*).

Σχιστήρια: Στην Τήνο λειτούργησαν δύο σχιστήρια μαρμάρων, των οποίων σώζονται εν μέρει οι εγκαταστάσεις: ένα υδροκίνητο στη Φάμπρικα (μέσα 19ου αιώνα) και ένα πρωτοβιομηχανικό στη Βαθή (μεσοπόλεμος). Σήμερα λειτουργούν ακόμη μερικά ιδιωτικά λατομεία, καθώς και σχιστήρια με σύγχρονο εξοπλισμό.

Εργαστήρια: Τα εργαστήρια των μαρμαράδων είναι απλά και συχνά εξαρτώμενα από τον διαθέσιμο οικογενειακό χώρο: κατώγια σπιτιών και ισόγεια μαγαζιά στο εσωτερικό των χωριών ή στα επίνειά τους, κάποτε όμως –προκειμένου μάλιστα για μεμονωμένους μαστόρους– και ένα βοηθητικό κτίσμα, μια *καταστέγα* στο νταμάρι ή ένας ανεμόμυλος. Συνηθισμένος τύπος εργαστηρίου είναι και ο ημιυπαίθριος, η λεγόμενη *μπαράγκα*, κατασκευασμένη από ξύλινο σκελετό και κλαδιά πικροδάφνης.

Στα μεγαλύτερα εργαστήρια λαμβάνεται φροντίδα για τον κατάλληλο φωτισμό, με μεγάλα παράθυρα, και για την ύπαρξη υπαίθριων χώρων προς εναπόθεση όγκων και εργασμένων μαρμάρων. Στον μόνιμο εξοπλισμό συγκαταλέγονται οι πάγκοι εργασίας (*τεζιάκια*), ένα βαρέλι γεμάτο μαρμαρόσκονη, αντί πάγκου, για μικρές κατασκευές, και σε μια γωνιά η *ακόνα*. Στους τοίχους, εκτός από τα ράφια με τα εργαλεία και τα γύψινα προπλάσματα, υπάρχουν φόρμες και εκτελεστικά σχέδια. Οργανικό ρόλο, πέραν του αποθηκευτικού, παίζει και η αυλή του εργαστηρίου, ιδιαίτερα σε φάσεις αρχικής επεξεργασίας.

Η Σχολή Καλών Τεχνών Πανόρμου Τήνου: Το «Προπαρασκευαστικόν και Επαγγελματικόν Σχολείον Καλών Τεχνών Πανόρμου Τήνου» (κοινώς: *Σχολή*), ιδρύθηκε το 1955. Είναι τριετούς διάρκειας και έχει σκοπό την επαγγελματική κατάρτιση μαθητών από διάφορα μέρη της Ελλάδας στη μαρμαροτεχνία. Οι δύο πρωτεύοντες απόφοιτοι εγγράφονται άνευ εξετάσεων στην Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών της Αθήνας, όπου συνεχίζουν τις σπουδές τους με

υποτροφία του Πανελληνίου Ιερού Ιδρύματος Ευαγγελιστρίας Τήνου. Πολλοί από τους αποφοίτους απασχολούνται σε έργα αποκατάστασης αρχαίων και νεότερων μνημείων (Ακρόπολη, Ακαδημία Αθηνών κ.ά.), καθώς επίσης και σε ανάλογες εργασίες στο εξωτερικό.

• **Εξοπλισμός εξαρτήματα (εργαλεία, σκεύη, στολές κ.ά.) που χρησιμοποιούνται κατά την προετοιμασία και την επιτέλεση του στοιχείου ΑΠΚ**

Τα εργαλεία: Το μάρμαρο μορφοποιείται με τη διαδοχική αφαίρεση τμημάτων ύλης από έναν αρχικό όγκο. Από τα εργαλεία, τα περισσότερα ταυτίζονται με αντίστοιχα αρχαιοελληνικά. Από την άποψη του τεχνικού αποτελέσματος, ταξινομούνται σε εργαλεία **λάξευσης και γλυφής** (σόκος ή *μπικούνι*, *θραπίνα* ή *κτενιά*, *κουσκούδα*, *κόπανος* και τα *καλέμια* έμμεσης κρούσης, όπως *βελόνια*, *ποντίλια*, *πόντες*, *φαγάνες*, *ντισλίδικα*, *λάμες*, *λουκλούδικα*, *γλώσσες* κ.ά.), **απότμησης** (*κοπίδι*, *κουσκούδα*), **κοπής** (*πριονάκι χεριού*), **διάτρησης** (*παραμίνα*, *μακάπι* ή *πιστολέτο*, *γαρίφαλο* ή *αστράκι*, *αρίδα*), **κρούσης** (*βαριά*, *ματσακούπι*, *ματρακάς*), **μέτρησης και σχεδίασης** (*πήχης*, *γωνιά*, *στέλα*, *κουμπάσο*, *φαλαγγίνι*, *ζύγι*, *αλφάδι*), **λείανσης** (*ξύστρα*, *πουριά*, *σφυρίγλια*, *καϊγάνια*), **μετακίνησης και ανύψωσης** (*λοστοί*, *κατρακύλια*, *κύλινδρος*, *καμπάνα*), **βοηθητικά** (*σφήνες*, *πέταλα*, *μπάλα*, *κουταλάκι*, *καργαδούρος*, *τηγάνι* μολυβδοχόησης), **κατασκευές και μηχανές** (*ξυλογαϊδούρα*, *σεντούκα*, *τεζιάκι*, *ακόνα*, *γρύλος*, *βίντσι*, *αραμπάς*, *μπακάλης*, *παλάγκο*, *μπίγα*, *τελάρο κοπής* κ.ά.).

Ως μέρη, τέλος, ενός τεχνικού συστήματος διακρίνονται σε εργαλεία του λατομείου (εξόρυξης και πρώτης επεξεργασίας) και σε εργαλεία του εργαστηρίου (μορφοποίησης, διακόσμησης και τοποθέτησης τελικού προϊόντος). Ορισμένα, όπως το χαρακτηριστικό σφυρί των μαρμαράδων, ο *μα(ν)τρακάς*, και μια σειρά από καλέμια χρησιμοποιούνται και στους δύο χώρους, σε διαφορετικό μέγεθος· μεγαλύτερα στο λατομείο, μικρότερα στο εργαστήριο.

Τα σχέδια: Η κατασκευή ενός έργου μαρμαρογλυπτικής εμφανίζεται από τον 19ο αιώνα αναπόσπαστα δεμένη με την εκπόνηση σχεδίων. Τα πρότυπα εκκινούν από τους εμπειρικούς αρχιτέκτονες και τους μαρμαράδες της προεπαναστατικής Ελλάδας, στη συνέχεια όμως, υπό την επίδραση των σπουδαγμένων αρχιτεκτόνων της πρωτεύουσας, διαμορφώνεται μια προωθημένη μορφή σχεδίων και γενικότερα προδιαγραφών. Εντούτοις, η σχεδίαση παραμένει για τους μαρμαρογλύπτες γνώση εμπειρική. Τα σχέδια κυκλοφορούν από χέρι σε χέρι και, μολονότι συνήθως υπογράφονται, θεωρούνται κοινή παρακαταθήκη της κοινότητας. Αντιγράφονται, παραλλάσσονται, ανασυνθέτονται, υπακούουν δηλαδή στους κανόνες της χειροτεχνικής παραγωγής.

• **Προϊόντα ή εν γένει υλικά αντικείμενα (χειροτεχνήματα, εργαλεία, λατρευτικά ή μη σκεύη, προϊόντα, φαγητά κ.λπ.) που προκύπτουν ως αποτέλεσμα της επιτέλεσης ή της άσκησης του στοιχείου ΑΠΚ.**

Τα προϊόντα της μαρμαροτεχνίας ταξινομούνται με βάση τη χρήση τους σε: (α) εργαλεία και σκεύη, (β) αρχιτεκτονικές εφαρμογές και (γ) μαρμαρόγλυπτα ή λιθανάγλυφα.

α) Δηλωτική της σημασίας του μαρμάρου για τις τοπικές κοινότητες των Έξω Μερών είναι η ευρεία χρήση του σε ποικίλα εργαλεία και σκεύη της καθημερινής ζωής, όπως *γουδιά, λεκανίδες* για σκορδαλιά, *πετρωτήρια* για το πήξιμο του τυριού, νεροχύτες, σταμνοθήκες, πλύστρες, γούρνες, *χοιρόγουρνες* για το τάισμα του χοίρου, ποτίστρες για κότες και περιστέρια, *κουλούρες* για να ξεμπλέκουν τα δίχτυα και τα παραγάδια, *πηγαδοστόματα, ξινάρια-κρουνοί* νερού, *υνταγοί* για τη διοχέτευση του νερού στα περιβόλια, *κύλιντρα* ή *κορκοκύλια* για το δώμα, εικονοστάσια σπιτιών, κορνίζες φωτογραφιών και καθρεφτών, μαρμάρινα φρούτα, αβγά και άλλα διακοσμητικά μικροτεχνήματα.

β) Ως αρχιτεκτονικές εφαρμογές νοούμε επενδύσεις, φέροντα στοιχεία της οικοδομής και κατασκευές από μάρμαρο, τόσο στην κοσμική όσο και στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική: *πλακοστρώματα*, ορθομαρμαρώσεις, κολόνες, κορνίζες, προστώα, μπαλκόνια, φουρούσια, αλτάνες, πεζούλες, σκάλες, πορτοσιές και παράθυρα, αετώματα, ηρώα κ.λπ., ή τέμπλα, άμβωνες, δεσποτικούς θρόνους, προσκυνητάρια, προσόψεις εκκλησιών, μανουάλια, αρτοφόρια, σταυρούς, καμπαναριά, καθώς και αλτάρια, βαπτιστήρια, αγιαστήρες των καθολικών εκκλησιών.

Ιδιαίτερη αναφορά αξίζει για τα πυργόμορφα ολομάρμαρα καμπαναριά, που αποτελούν μια από τις πιο χαρακτηριστικές κατασκευές των Τηνιακών μαστόρων. Πανύψηλα, με αναλογία πλευράς προς ύψος που φτάνει το 1:6 και το 1:8 και τρεις συνήθως ορόφους (*φανάρια*), αναπτύσσονται με γωνιακούς πεσσούς και τόξα μονόλοβα ή δίλοβα με ενδιάμεσα κολονάκια. Μερικές φορές φέρουν ανάγλυφο διάκοσμο και ακρωτήρια, ενώ επιστέφονται με διάτρητο στέμμα (*κορόνα*) από μαρμάρινες κυρτές ραβδώσεις.

γ) Ως μαρμαρόγλυπτα ή λιθανάγλυφα χαρακτηρίζονται επιφάνειες που φέρουν διάκοσμο (εγχάρακτο, ανάγλυφο ή διάτρητο), είτε αυτοτελείς είτε τμήματα αρχιτεκτονικών εφαρμογών, όπως οικόσημα, υπέρθυρα και περιθυρώματα, φεγγίτες (ιδιαίτερη κατηγορία διάτρητων υπερθύρων, που καλύπτουν τα ανακουφιστικά τόξα πάνω από τις πόρτες και τα παράθυρα), αρχιτεκτονικές πλάκες, εντοιχισμένες στους εξωτερικούς τοίχους της οικοδομής, ομφάλια των δαπέδων, κρήνες, ταφόπλακες (και στη συνέχεια κλασικιστικά επιτύμβια μνημεία), ηρώα, παιδικά χαράγματα σε μαρμαρόπλακες των δρόμων.

4. Διαδικασία μετάδοσης από γενιά σε γενιά του στοιχείου ΑΠΚ

• **Περιγραφή της διαδικασίας** Η σύνθεση του προσωπικού των εργαστηρίων ακολουθεί προσδιορισμένη ιεραρχία. Υπάρχουν τρεις κύριες βαθμίδες τεχνιτών: ο ιδιοκτήτης (*αφεντικό, πρωτομάστορης*), οι *μαστόροι* και οι μαθητευόμενοι (*παραγιοί*). Οι μαστόροι αμείβονται με μεροκάματο, ενώ οι παραγιοί μαθαίνουν την τέχνη χωρίς χρηματική αμοιβή. Ενδιάμεση βαθμίδα αποτελούν τα λεγόμενα *μαστοράκια* (οι βοηθοί) που διανύουν το δεύτερο στάδιο της μαθητείας, με αμοιβή χαμηλότερη εκείνης του μάστορη ή «με το κομμάτι».

• **Τρόποι και διάρκεια εκμάθησης / μαθητείας / μύησης** Ο μαθητευόμενος ξεκινά στην αρχή με υπηρετικές εργασίες, τακτοποιεί τα εργαλεία (και παράλληλα τα γνωρίζει), σκουπίζει, ασκείται στην τάξη και την υπακοή. Ακολουθεί η σταδιακή εκμάθηση της τέχνης, από τις απλούστερες στις συνθετότερες τεχνικές και, τελευταία, η εκμάθηση του σχεδίου. Συνήθης είναι η περίπτωση της διδασκαλίας «στα κλεφτά», δηλαδή η απόκρυψη ορισμένων βασικών «μυστικών του επαγγέλματος», τα οποία ο μαθητευόμενος προσπαθεί να τα αντιληφθεί με πονηριά. Δεν είναι άγνωστη πάντως και η αντίθετη πρακτική, κυρίως σε εργαστήρια εύρωστα. Κάθε μάστορης έχει υπό την επίβλεψή του έναν ή δύο μαθητευόμενους-βοηθούς, προς τους οποίους έχει όχι μόνο τεχνική, αλλά και παιδευτική-παιδαγωγική εξουσία. Όταν, μετά από τουλάχιστον τέσσερα χρόνια, ένας μαθητευόμενος αναγορεύεται σε μάστορη, το αφεντικό τον «προικίζει», χαρίζοντάς του ένα κασελάκι με τα εργαλεία της δουλειάς, στο πλαίσιο μιας μικρής τελετής ενώπιον των μαστόρων.

Όσον αφορά τη διδασκαλία της μαρμαροτεχνίας στη Σχολή, η μυητική διαδικασία στην πρώτη περίοδο της λειτουργίας της δεν διέφερε από την αντίστοιχη ενός εργαστηρίου. Σήμερα έχει εν μέρει μεταβληθεί, χωρίς ωστόσο να έχει αποκοπεί εντελώς από το χειροτεχνικό χαρακτήρα των τεχνικών διαδικασιών. Πέραν της μαρμαροτεχνίας, οι σπουδαστές διδάσκονται γλυπτική, ζωγραφική, αρχιτεκτονικό σχέδιο και ιστορία της τέχνης.

• **Φορείς μετάδοσης** Συνεργεία (*κομπανίες*), εργαστήρια, Σχολή Καλών Τεχνών Πανόρμου Τήνου (από το 1955 έως σήμερα), Μουσείο Μαρμαροτεχνίας (από το 2008 έως σήμερα).

IV. Ιστορικό και γενεαλογία του στοιχείου ΑΠΚ

1. Ιστορικές πληροφορίες ή τοπικές διηγήσεις για την εμφάνιση, τη διάρκεια, την παρουσία, και τις προσαρμογές ή και τροποποιήσεις του στοιχείου ΑΠΚ

Λιγοστά ευρήματα από τον 5ο έως τον 8ο μ.Χ. αιώνα, σε ντόπιο ή αναχρησιμοποιημένο μάρμαρο, παρέχουν ενδείξεις για έστω και περιορισμένη ενάσκηση αυτής της τέχνης. Τα τεκμήρια αυξάνονται από τον 10ο με 11ο μ.Χ. αιώνα, μαρτυρώντας και για την Τήνο την αναβίωση της γλυπτικής στη μεσοβυζαντινή περίοδο. Εδώ πρέπει να τοποθετήσουμε τις καταβολές της νεοελληνικής φάσης.

Από το 1207 έως το 1715 η Τήνος παρέμεινε υπό την κυριαρχία των Βενετών, γεγονός που έπαιξε αποφασιστικό ρόλο στη διαμόρφωση της πολιτισμικής της ταυτότητας. Μεταξύ άλλων, και η νεότερη μαρμαροτεχνία έχει σε αυτήν την περίοδο την αφετηρία της. Η σχετική σταθερότητα, η οικοδόμηση αρχοντικών και εκκλησιών, η θετική νοοτροπία της καθολικής Εκκλησίας απέναντι στην πλαστική (ας σημειωθεί ότι και σήμερα το 1/3 του πληθυσμού ανήκει στο ρωμαιοκαθολικό δόγμα), ο εντοχισμός οικοσήμενων, οι τεχνικές επαφές με τη Βενετία αλλά και με την επίσης βενετοκρατούμενη Κρήτη, συνιστούν μερικές από τις παραμέτρους που οδήγησαν στην ανάπτυξη.

Το 1309 η βενετική Γερουσία προμηθεύεται από την Τήνο μάρμαρα με «πράσινες» φλέβες για τον ναό του Αγίου Μάρκου. Τα παλαιότερα σωζόμενα λιθανάγλυφα στο νησί, κυρίως οικόσημα, ανάγονται στον 15ο/16ο αιώνα και στις αρχές του 17ου. Στα 1662-64 συναντούμε ένα οργανωμένο πλέον συνεργείο, με επικεφαλής έναν *πρώτο* έμπειρο και ικανό, αρχιτέκτονα μαζί και μαρμαρά, τον Ιωάννη Απέργη του Φραντζέσκου, από τον Πύργο. Στις πρώτες δεκαετίες του 18ου αιώνα η μαρμαροτεχνική δραστηριότητα αποτελεί συνέχεια εκείνης του 17ου, διατηρώντας τα ίδια χαρακτηριστικά στο υλικό, την τεχνική και το ύφος.

Με την κατάκτηση του νησιού από τους Τούρκους (1715), η Τήνος εντάσσεται στην οικονομική σφαίρα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, απρόσιτη έως τότε γι' αυτήν, ως εχθρικής δύναμης. Το γεγονός σηματοδοτεί την έξοδο της τοπικής χειροτεχνίας από τα γεωγραφικά της όρια, αφενός ως προς την οικονομική της διάσταση και αφετέρου ως προς τις επιρροές που δέχεται ως τέχνη. Ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο φαίνεται να έπαιξε στην περίοδο αυτή η Κωνσταντινούπολη, δέκτης ποικίλων επιδράσεων και πομπός αντίστοιχων καινοτομιών. Οι Τηνιακοί, διατηρώντας εκεί πολυπληθή και δραστήρια παροικία και δουλεύοντας περιοδικά στα μαρμαράδικα της Πόλης, αντάλλαξαν πρότυπα με άλλες τοπικές παραδόσεις και εισήγαγαν στο νησί καινοτομίες. Η κυριότερη από αυτές ήταν το οθωμανικό μπαρόκ, σε αναπλασμένη όμως εκδοχή.

Χαρακτηριστική για ολόκληρο τον 18ο και 19ο αιώνα είναι η προϊούσα επέκταση των εργασιών, αρχικά στα γύρω νησιά και στο Άγιον Όρος, αργότερα στο σύνολο του ευρύτερου Ελληνισμού, τη Μικρά Ασία, τη Ρουμανία, τη νότια Ρωσία, την Αίγυπτο.

Περαιτέρω ιστορικές πληροφορίες παρέχουν τα χρονολογημένα μνημεία, τα σχέδια των τεχνιτών, συμφωνητικά και άλλα έγγραφα, ο τοπικός τύπος, τα δημοτολόγια κ.λπ.

Καινοτομίες στην τεχνική και στο ύφος σημειώθηκαν αρχικά μέσω Κωνσταντινουπόλεως και, στη συνέχεια, μέσω Ρουμανίας από την εκεί επαφή Τηνιακών και Ιταλών τεχνιτών. Οι κυριότερες από τις λοιπές καινοτομίες είναι:

- Η χρήση του «φουρνέλου» κατά τη λατόμηση.
- Η τεχνική της συρματοκοπής στο πράσινο μάρμαρο, από τη «Grecian Marbles Ltd» (τέλος 19ου-αρχή 20ού αι.).
- Το υδροκίνητο σχιστήριο της Φάμπρικας.
- Το ηλεκτροκίνητο σχιστήριο της Βαθής.
- Η μεταφορά με βαγονέτα «ντεκοβίλ».
- Η σημερινή χρήση αδαμαντοφόρων εργαλείων (*διαμαντέ*) και μηχανικών μέσων κοπής και λείανσης του μαρμάρου.

Τηνιακοί μαρμαρογλύπτες, εμπειροτέχνες ή απόφοιτοι της Σχολής Καλών Τεχνών Πανόρμου Τήνου εργάζονται στα συνεργεία αναστηλώσεων των μνημείων της Ακρόπολης, αλλά και σε άλλους αρχαιολογικούς χώρους, προσφέροντας τις γνώσεις και τις τεχνικές που κατέχουν για την αποκατάσταση των αρχαίων μνημείων.

2. Επικαιροποίηση των δεδομένων (τουλάχιστον ανά πενταετία)

--

V. Σημασία του στοιχείου για την Άυλη Πολιτιστική Κληρονομιά

1. Τρόποι αξιοποίησης

- Τα εργαστήρια που συνεχίζουν να δημιουργούν έργα μαρμαροτεχνίας (στην Τήνο, την Αθήνα κ.α). αποτελούν τις σημαντικότερες εστίες όχι μόνο για την εκμάθηση της τέχνης, αλλά και για τη διάδοση της αξίας της ως πολιτισμικού αγαθού.
- Το Μουσείο Μαρμαροτεχνίας, τα άλλα μουσεία του νησιού, καθώς και η Σχολή Καλών Τεχνών Πανόρμου Τήνου αναλαμβάνουν πολυποίκιλες δράσεις (εκθέσεις, εκπαιδευτικά προγράμματα, δημοσιεύσεις κ.ά.) για την ανάδειξη της μαρμαρογλυπτικής σε τοπικό, πανελλήνιο αλλά και διεθνές επίπεδο.
- Συναφή δραστηριότητα, όπως διοργάνωση εκθέσεων σύγχρονων μαρμαρογλυπτών και γλυπτών, εκδόσεις για τη μαρμαροτεχνία και τη γλυπτική, συνέδρια και ημερίδες, αναλαμβάνουν και οι διάφοροι τοπικοί φορείς (Δήμος Τήνου, Πνευματικό Εκπολιτιστικό Κέντρο Πανόρμου «Γιαννούλης Χαλεπάς» Δήμου Τήνου, Πανελλήνιο Ιερό Ίδρυμα Ευαγγελιστρίας Τήνου, Ίδρυμα Τηνιακού Πολιτισμού, Αδελφότης των Τηνίων εν Αθήναις, Εταιρεία Τηνιακών Μελετών κ.ά.).
- Για την προβολή της τέχνης έχουν επιδείξει έμπρακτο ενδιαφέρον και φορείς με τοπική και εθνική εμβέλεια (διάφορα κυκλαδικά σωματεία και μουσεία, Πανεπιστήμια και ΤΕΙ, το Ανοιχτό Μουσείο Λατομείου Πεντέλης κ.λπ.), καθώς και το Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού.

2. Μέτρα διαφύλαξης

- Συντήρηση και ανάδειξη μνημείων (υπογραμμίζεται, μεταξύ των άλλων φορέων, η δραστηριότητα του Μουσείου Μαρμαροτεχνίας του ΠΙΟΠ και του Τμήματος Συντήρησης Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης ΤΕΙ Αθήνας).
- Έρευνα, καταγραφή, φωτογράφιση / κινηματογράφιση, συγκρότηση / εμπλουτισμός συλλογών, ψηφιοποίηση, δημοσιεύσεις.

Παράρτημα 1 Βιβλιογραφία

- Δανούσης, Κώστας (2010), «Έργα τέχνης στα νεκροταφεία της Πάτρας», *Τηνιακά* 4, σσ. 285-315.
- Νομπιλάκης, Ηλίας Β., (2009) *Τήνιοι γλύπτες στην Αίγυπτο (Κάιρο-Αλεξάνδρεια), 19ος-20ός αιώνας*, Ίδρυμα Τηνιακού Πολιτισμού, Αθήνα.
- Παπάζογλου, Γεώργιος Κ. (2005), *Ταφικά μνημεία της Πόλης, Α΄ Σισλί - Έμποροι και τραπεζίτες*, Θρακική Βιβλιοθήκη 8, Κομοτηνή.
- Φλωράκης, Αλέκος Ε. (2008), *Οδοιπορικό στην Τήνο του μαρμάρου*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα.
- Φλωράκης, Αλέκος Ε. (2008), *Η τηνιακή μαρμαροτεχνία. Ιστορία και τεχνική*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα (όπου και επιλογή ειδικής βιβλιογραφίας έως το έτος έκδοσης).
- Φλωράκης, Αλέκος Ε. (2009), *Μουσείο Μαρμαροτεχνίας, Οδηγός*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα.

Φλωράκης, Αλέκος Ε. (2010), *Μαρμάρινες κρήνες της Τήνου*, εκδ. Ερίννη, Αθήνα.

Florakis, Alekos E. (2009), *Museum of Marble Crafts, Guidebook*, Piraeus Bank Group Cultural Foundation, Athens.

Florakis, Alekos E. (2009), «Nouvelles lucarnes de marbre au musée Benaki», *Μουσείο Μπενάκη* 8, Αθήνα, σσ. 131-147.

ΣΥΜΠΛΗΡΩΝΕΤΑΙ ΑΠΟ ΤΗΝ ΥΠΗΡΕΣΙΑ:

Προϋπάρχουσα τεκμηρίωση
Διαθέσιμη βιβλιογραφία

Διαθέσιμα δεδομένα

Φορέας:

Είδος έρευνας:

Είδος δεδομένων:

Εγγραφή του στοιχείου σε άλλα ευρετήρια

Εθνικό Ευρετήριο - Τεχνικό δελτίο του στοιχείου

Τόπος και ημερομηνία σύνταξης: Αθήνα, 29.05.2013

Συντάκτης

Όνοματεπώνυμο: Αλέκος Ε. Φλωράκης

Ιδιότητα: Δρ Εθνολόγος-Λαογράφος

Συνοδευτικό τεκμηριωτικό υλικό

Βιβλιογραφική-αρχειακή έρευνα:

Επιτόπια έρευνα-συνεντεύξεις:

Ηχητική καταγραφή:

Φωτογραφική καταγραφή:

Κινηματογραφική καταγραφή:

APPENDIX 2b INVENTORY
NATIONAL INVENTORY
OF INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE
TINIAN MARBLE CRAFTSMANSHIP

I. Brief presentation of the element of Intangible Cultural Heritage (ICH)

1. Other names:

Marble sculpture, the art of marble, marble-carving, stone-carving

2. Identification and definition

The construction of an object, self-contained or part of a larger construction, made of marble (extraction of raw material, squaring, design, decoration, assembly, installation) and its relevant social and economic aspects (workshops, tools and techniques, machinery, apprenticeship, clientele, products, mentalities).

3. Domain of ICH

• Oral traditions and expressions: Both technical terminology about tools, techniques and customary craftsmanship on the one hand, and sayings, traditions and anecdotes on the other, are classified as oral tradition. The former impart technical knowledge and skills and the latter impart social attitudes and behaviors. The particular motifs and patterns (cypresses, ships, etc.) conceived by marble craftsmen are inspired by oral traditions and are accordingly put to use.

• Social practices, rituals and festive events: There are certain rituals and festive practices that are implemented on certain occasions, such as the opening of a quarry, the transition from the stage of apprenticeship to that of master craftsman, the festivity of Saint Charalampos, the patron saint of marble craftsmen et al.

• Knowledge and practice about nature and the universe: Quarrymen and marble craftsmen possess empirical, albeit accurate, geological knowledge of the composition and structure of marble-bearing rock layers, the properties of each kind of marble, the manipulation of its swirls and veins, its schistosity, etc. They also have knowledge of certain elements of the material's mechanical behavior and pathology.

• Traditional Craftsmanship: Specialized techniques (and the socio-economic practices that accompany them) are transmitted empirically and orally from the master craftsman to the apprentice and thus pass from one generation to the next. They are similar to the respective ancient Greek techniques and at times they become more simplified or complex depending on the specific historic context. They gradually integrate technical innovations (extraction with

blasting charges, “Italian” wedges, wire cables, etc.), and/or stylistic ones (Baroque, Neoclassical, Neobyzantine).

4. Place

South Aegean Region, Cyclades Prefecture, Municipality of Tinos, Historic Community of Panormos (Ekso Meri, Pyrgos).

5. Key-words

Traditional technical knowledge and techniques, marble crafts, quarrying, marble sculpture, Tinos, groups of masters and journeymen (*kompanies*), workshops, Panormos School of Fine Arts, Museum of Marble Crafts, master craftsman, apprentice, quarries, marble splitters.

II. Communities, Institutions and/or individuals concerned

There are many Tinian quarrymen, marble craftsmen and sculptors, active or retired, that live in Tinos or elsewhere and are engaged with the art of marble.

There are also many institutions that are actively involved in the promotion of marble crafts as a cultural good. The most significant among them are:

- Pan-Hellenic Sacred Foundation of Evaggelistris of Tinos («Museum of Tinian Artists»)

Address: Evaggelistris 1, Tinos

Postal code: 84200

Telephone: (0030) 22830 22256

Fax: (0030) 22830 22196

E-mail: pietinou@otenet.gr

Website: www.panagiatinou.gr

- Cultural Foundation of Tinos (permanent Yannoulis Halepas exhibition)

Address: Tinos

Postal code: 84200

Telephone: (0030) 22830 29070

Fax: (0030) 22830 29134

E-mail: info@itip.gr

Website: www.itip.gr

- Museum of Marble Crafts

Piraeus Bank Group Cultural Foundation (PBGCF)

Address: Pirgos, Panormos Tinos

Postal code: 84201

Telephone: (0030) 22830 31290

Fax: (0030) 22830 31293

E-mail: piop@piraeusbank.gr

Website: www.piop.gr

- Panormos School of Fine Arts
Address: Pírgos, Panormos Tinou
Postal code: 84201
Telephone: (0030) 22830 31225
Fax: (0030) 22830 31225
E-mail: pesktpt@yahoo.gr
Website: www.tinosartschool.gr

- Panormos Cultural Center «Yannoulis Halepas»
Address: Pírgos, Panormos Tinou
Postal code: 84201
Telephone: (0030) 22830 31262
Fax: (0030) 22830 31462
E-mail: pnekepa@gmail.com
Website: --

- Brotherhood of Tinians in Athens
Address: Asim. Fotila 40 & Alexandras Avenue, Athens
Postal code: 11473
Telephone: (0030) 210 8217361
Fax: (0030) 210 8217361
E-mail: adelfotistinion@yahoo.gr
Website: --

Specialized information on the element

Dr. Alekos E. Florakis
Ethnologist-Folklorist
Address: Evagelistrias 62, Tinos
Postal code: 84200
Telephone: (0030) 22830 23313, (0030) 210 6511018
Fax: (0030) 22830 23313
E-mail: alflorakis@hotmail.com
Website: --

III. Description of the element of ICH

1. Short description

The art of extracting and processing marble in Tinos, influenced by Byzantine art, was fully developed during the late Venetian Rule (17th c.). Its transmission involves empirical apprenticeship and involves unique cultural features. The tradition of Tinian marble craftsmen working both in Greece and abroad led to the artistic prominence of several Greek sculptors.

2. Description

The use of marble is deeply rooted in Greek history, evidently since the Cycladic civilization during the third millennium BC. Modern marble sculpture was also significantly developed in the Aegean region, mostly in Tinos (17th c.). Marble crafts are still alive in Ekso Meri, an area that is infertile and full of quarries.

The rich Tinian tradition of marble craftsmanship was also expanded in Athens after 1830. Once in Athens, Tinians created a significant business center and collaborated with Greek and foreign architects for the capital's neoclassical buildings, temples and restoration of ancient monuments. Some of them were among the first graduates of the Polytechnic School. A large number of renowned artists (Dim. Filippotis, G. Vitalis, Yannoulis Halepas, Laz. Sohos, N. Gizis, Nikif. Litras et al) belong to this milieu. All of them came from families with a rich marble-working background and were taught the art of marble-working in family workshops.

During the latter half of the 19th century, Tinians started operating workshops in many other Greek cities, while at the same time they carried on with their activities in Smyrna, Constantinople, south Russia, Romania and Egypt. In the 1930s there was a shift in ecclesiastical decoration towards the neobyzantine style, while during the late 1970s there is a re-emergence of reliefs with folk themes. Today there are many workshops of each type both in Tinos and in Athens.

The art of marble-carving is a «folk» one, in the sense that it expresses the collectivity and regional cultural identity of each specific area. In Tinos, marble art has always been transmitted from fathers to sons, or to kinsmen. It has always been structured on a familial basis, not only patrilineally but also through affinity. Both craftsmen and clients belong to the same technical and cultural environment and follow traditional and commonly accepted social conventions.

The particular use of marble-carving products determines their shapes and forms. The aesthetics of the craftsman, however, leads to their artistic decoration. Once again the artistic themes and the decorative motifs originate from the shared cultural tradition of craftsmen and clients and serve a metaphysical and symbolic function. There are certain amuletic and apotropaic symbols (crosses, pentacles, mythological creatures, beasts, etc.) that are chosen to decorate the fanlights that cover the relieving arch above doors or windows and prevent evil spirits from entering the house. The ever-protective presence of saints is ensured by the substitution of the eroding painted icons with sculpted marble ones on the outside walls of the churches. Their constant propitiation is guaranteed by depictions of fountains and flower offerings. The marble tombstones are adorned with symbols of earthly vanity and relief tools bespeaking the deceased's occupation.

Every craftsman's primary goal is the building of a good reputation. The workshop owners are members of the upper class and are frequently active in civic affairs. The master craftsman is a social and professional role model for children, whose pastime from an early age is incising, even with just a nail and a stone, the marble paving flags of the streets. The social predominance of craftsmen over farmers, unlike in lowland and fertile areas, is also vividly reflected in traditional folk dance songs:

«My dear child does not sow, does not reap,
Only holds the mallet and carves marble

The most precious of all amber, the handsomest of all lads».

3. Spaces and means of performance or implementation of the element of ICH

• Spaces that are associated with the performance / realization of the element of ICH

Spaces that are inextricably associated with Tinian marble sculpture include the quarries, the splitters, the *fortotires* (loading piers), the workshops, the Panormos School of Fine Arts, the Museum of Marble Crafts in Pyrgos and several other museums and exhibitions.

Quarries: There are many quarries in Tinos, both large and small, not only in Ekso Meri but in other parts of the island too. Their common name is *damaria* or *pelekanies* (from the Greek verb *peleko*). The marble that is extracted there comes in various shades of white and grey and also in the famed green that has been known as *verd antique* or *ophite* since antiquity. Among the various island's toponyms, there are many that originate from the presence of marble, its extraction, its processing and its transportation. Besides the *pelekanies*, there are also some slate (*mavroplaka*) quarries.

Nowadays, the main green marble extraction business belongs to «DIONYSSOMARBLE Co. S.A.» and before that it was owned by the British company «Grecian Marbles Ltd». The rest of the quarries belong to local people and are portioned into small properties (*partes*).

Splitters: There are two old splitters in Tinos, the installations of which still survive in part: the water-powered splitter at Fabrika that operated in the third quarter of the 19th century and the proto-industrial splitter at Vathi that operated during the interwar years. Today there are still some operational privately-owned quarries and splitters with modern equipment.

Workshops: Marble-carving workshops are simple and often depend on the space that the family can make available. They are accommodated in the basements of houses and in street-level shops, while an ancillary building, such as a *katastega* (shelter) in the quarry or a windmill, may also suffice, particularly for craftsmen working alone. Quite common is the semi-outdoor workshop, the so-called *baraga*, which has a timber frame clad with rhododendron twigs.

In the larger workshops care is taken to ensure proper lighting, with large windows, and for sufficient space outdoors, where raw blocks and semi-processed pieces of marble are stored. The permanent equipment includes several workbenches (*teziakia*), a barrel full of marble dust for working on smaller pieces and a whetstone (*akona*) in the corner. On the walls there are shelves with tools and plaster casts, working drawings and stencils. The workshop's courtyard also plays a significant role, besides functioning as a storage space, especially during the initial phases of processing.

The Panormos School of Fine Arts: The «Panormos Preparatory and Professional School of Fine Arts» was founded at Tinos in 1955. The school aims at providing students from all over Greece with professional training in

marble crafts during a three-year course of studies. The top two graduates of each year are entitled to enter the Advanced School of Fine Arts in Athens without examinations, where they resume their studies with a scholarship provided by the Pan-Hellenic Holy Foundation of the Evaggelistria of Tinos. Many of the school's graduates work on projects for the conservation and restoration of ancient and modern monuments in Greece (Acropolis, Academy of Athens, etc.) and abroad.

• **Equipment, modules and accessories (tools, vessels, uniforms, et al.) that are used for the preparation and performance of the element of ICH**

Tools: Marble is worked and shaped by the successive cutting and removal of parts from the initial block. Most of the tools that are employed for this process are identical with their ancient Greek counterparts. According to their use during the process of marble-working, these tools are classified and sorted in the following categories: **extracting, levelling and carving tools** (*sokos* or *bikouni*, *thrapina* or *ktenia*, *kouskouda*, *kopanos* and carving chisels such as *kalemia*, *velonia*, *pontilia*, *pontes*, *faganes*, *dislidika*, *lames*, *loukloudika*, *glosses* et al.), **trimming chisels** (*kopidi*, *kouskouda*), **cutting tools** (*prionaki*), **drilling tools** (*paramina*, *makapi* or *pistoletto*, *garifalo* or *astraki*, *arida*), **striking tools** (*varia*, *matsakoupi*, *mantrakas*), **measuring and designing tools** (*pihis*, *gonia*, *stela*, *koubaso*, *falagini*, *zigi*, *alphadi*), **smoothing tools** (*ksistra*, *pouria*, *smiriglia*, *kaigania*), **transporting and lifting tools** (*losti*, *katrakylia*, *kylindros*, *kambana*), **ancillary tools** (*sfines*, *petala*, *mpala*, *koutalaki*, *kargadouros*, *tigani* for pouring molten lead), **installations and machinery** (*xylogaidoura*, *sentouka*, *teziaki*, *akona*, *grylos*, *vintsi*, *arabas*, *bakalis*, *palago*, *biga*, *telaro* et al.).

They can also be classified as quarry tools (extracting and squaring) and workshop tools (shaping, decorating and installing the final product), when the process of marble extraction and crafting is viewed as a whole. Some of them, such as the distinctive marble-worker's hammer *ma(n)trakas* and various carving chisels, are used in both spaces in different sizes (larger in the quarry, smaller in the workshop).

Drawings: Drawings have been an integral part of producing a marble carving since the 19th century. The first drawing models were designed by the empirically trained master-builders and marble-workers in pre-revolutionary Greece (i.e. before 1821 AD), who later became influenced by the capital's university-educated architects and began developing a more sophisticated form of drawing. Drawing remains, however, an empirically acquired skill. The drawings circulate from hand to hand and, although they are usually signed, they are considered a common legacy among the marble-carving community. They are copied, duplicated, recomposed and reused· they conform, that is, to the standards of handicraft production.

• **Products or material objects in general (handicrafts, tools, religious or secular vessels, goods, food, etc) that are developed as an outcome of the performance or implementation of the element of ICH**

The products of marble crafts are classified in accordance with their use: (a) marble implements and vessels, (b) architectural members and (c) marble sculptures or stone reliefs.

a) The extended use of marble in various implements and vessels in everyday life is indicative of its importance for the local communities of Tinos and other Cycladic islands. Such implements and vessels include *goudia* (mortars), *lekanides* (bowls) for *skordalia* (mashed garlic), *petrotiria* (cheese-presses) for curdling, kitchen and laundry sinks, crock cases, troughs, *chirogournes* for swine feeding, waterers for poultry and pigeons, *kouloures* for untying knots in fishnets, *pigadostomata* (wellheads), *xinaria* and *yntagoi* (water conduits), *kylindra* or *korkokylia* (rollers) for compacting the earth on the flat roofs, home iconostases, photograph and mirror frames, marble fruit, eggs and various minor ornaments.

b) By architectural members we mean those constructions and products of marble working that are used both in secular and ecclesiastical architecture: *plakostromata* (marble-paved streets), claddings, columns, frames, arcades, balconies, corbells, flower beds, terraces, staircases, doors and windows, pediments, memorials, etc. or iconostases, pulpits, episcopal thrones, icon stands, church facades, candelabras, tabernacles, crosses, bell towers and Catholic altar stones, baptismal fonts and holy-water basins.

The marble bell towers of the churches deserve a special mention since they are among the most characteristic marble constructions of Tinian masons. Being extremely tall, their side-to-height ratio can even reach 1:6 and 1:8. They usually have three floors (*fanaria*) and with squared corner pillars and monolobal or bilobal arches with smaller pillars in between. They sometimes have relief decorations, marble acroteria and perforated crown steeples (*korones*) with marble arched grooves.

c) By marble sculptures or stone reliefs we refer to surfaces, either independent or parts of architectural applications, that bear etched, relief or perforated decorations, such as coats of arms, lintels, door frames, fanlights (a special category of perforated lintels that cover the relieving arches above doors and windows), architectural plaques that are incorporated in the outside walls of the buildings, omphalions, fountains, tombstones (and neoclassical tomb monuments), memorials and children engravings on the marble paving flags of the streets.

4. Transmission of the element of ICH from one generation to the next

- **Description:** Marble-carving workshops are characterized by a strict hierarchy of personnel. There are three main grades of craftsmen: the master who is also the owner (*afentiko*, *protomastoris*) of the workshop, the accomplished craftsmen and skilled journeymen (*mastoroi*) and the apprentices (*paragioi*). The accomplished craftsmen and journeymen (*mastoroi*) are paid a daily wage, while the apprentices learn the craft without remuneration. At an intermediary grade are the master's assistants

(*mastorakia*) who are in the second stage of apprenticeship and earn a lower wage than the master or are paid by the piece.

• **Modes and duration of learning / apprenticeship / initiation:** Apprentices start with menial tasks, such as arranging the masters' tools (while at the same time becoming familiarized with them), cleaning the workshop and learning order and obedience. This initial phase is succeeded by the gradual learning of the craft (from the simplest to the most complex techniques) and, finally, drawing. Quite often the master “holds back” some of the “craft's secrets”, which the apprentice then has to discover on his own. This is not always the case though, since some larger workshops tend to operate contrarily. Each master supervises one or two apprentices-assistants, over whom he exerts not only technical but also educative power. When, after at least four years, an apprentice completes his training and earns the title of master craftsman, the workshop owner gives him a small chest (*kaselaki*) with a set of tools as a kind of symbolic ritual that takes place before the masters.

As far as the teaching of marble crafts in the Panormos School of Fine Arts is concerned, the initiation process during its early years was not much different from that of a workshop. This process has somewhat changed nowadays, without nevertheless having abolished the handicraft quality of marble working. Besides marble crafts, the school's students also take courses on sculpture, painting, architectural design and art history.

• **Institutions that are involved in the transmission of the element:** Workshops and groups of journeymen (*kompanies*), workshops, Panormos School of Fine Arts (since 1955), Pan-Hellenic Holy Foundation of Evaggelistria of Tinos, Museum of Marble Crafts (since 2008).

IV. History and genealogy of the element of ICH

1. Historical information or regional narratives about the emergence, continuity, presence and adjustments or modifications of the element of ICH

There are a few findings of Tinian or reused marble that date from the 5th until the 8th century AD and indicate the practice of marble crafts in Tinos, if not yet systematic. The documentation of the practice of marble crafts increased during the 10th and 11th century AD, denoting that the resurgence of sculpture in the Middle Byzantine period was present in Tinos too. This is where we should locate the dawn of the neohellenic phase of marble crafts.

The fact that Tinos was under Venetian rule from 1204 to 1715 was instrumental in the shaping of its cultural identity. Modern marble carving, among other things, has its roots in that period. The relative social stability, the construction of manors and churches, the Catholic Church's favorable attitude towards sculptural decoration (even today 1/3 of the island's population are Catholic), the coats of arms carvings and the contacts with Venice and Venetian-held Crete constitute some of the parameters that contributed to the development of marble crafts.

In 1309 the Venetian Senate procured marble with green veins from Tinos for Saint Mark's Basilica. The earliest extant stone reliefs in Tinos, primarily coats of arms, are dated to the 15th / 16th and the early 17th century. The first organized team of marble-carvers appeared in 1662-64 and it was led by the first experienced and skilled marble craftsman and architect, Ioannis Frangiskos Apergis from Pyrgos. During the early 18th century, Tinian marble working was a continuation of the 17th century craftsmanship, maintaining the same characteristics concerning the treatment of raw material, technique and style.

With the conquest of Tinos by the Turks (1715), the island was included in the Ottoman Empire's (a hostile force up to that point) sphere of financial influence. This process led to the extension of the local handicraft activity beyond the island's confines, both in its financial and artistic aspect. During that period Constantinople, being home to various influences and innovations, played a decisive role in the shaping of Tinian marble crafts. By working in or running workshops in the Ottoman capital, Tinians interacted with regional artistic traditions and imported several innovations to their native island. The most significant of those innovations was Ottoman Baroque, though in its remodelled version.

All of the 18th and 19th century was characterized by the gradual extension of marble-carving activity, initially to the neighboring islands and Mount Athos and later to the entire Greek Diaspora in Asia Minor, Romania, southern Russia and Egypt.

Further historical information is provided by dated monuments, craftsmen drawings, contracts and other documents, local newspapers, civil registers, etc.

Technique and style innovations were first imported through the interaction between Tinian and Italian craftsmen in Constantinople and Romania. The most important of those innovations were:

- The use of blasting charges (*fournela*) for extracting marble.
- The wire cable cutting technique for green marble that was introduced by «Grecian Marbles Ltd» (late 19th / early 20th century).
- The water-powered splitter at Fabrika.
- The electrically powered proto-industrial splitter at Vathi.
- The transportation of marble with flatbed cars on *decauville* tracks.
- The modern use of diamond cutting discs (*diamante*) and mechanical equipment for cutting and smoothing marble.

Many Tinian marble craftsmen and Panormos School of Fine Arts graduates work on projects for the conservation and restoration of the Acropolis monuments and other archaeological sites, where they offer their know-how and techniques on the restoration of ancient monuments.

2. Data update (at least once every five years)

--

V. Element's importance for Intangible Cultural Heritage

- Workshops that keep producing works of marble carving (in Tinos, Athens and elsewhere) constitute the foremost institutions for transmitting the craftsmanship of marble crafts and disseminating its cultural value and significance.
- The Museum of Marble Crafts and the rest of the island's museums, as well as the Panormos School of Fine Arts, engage in various acts (exhibitions, educational projects, publications, etc.) for the promotion marble crafts on regional, national and international level. Such activity enhances the value of ICH as a system of knowledge and of practices that contributes to sustainable development.
- Many regional institutions also engage in similar activities, such as modern marble crafts exhibitions, marble crafts and sculpture publications, conferences and meeting. Such institutions are the Municipality of Tinos, the «Yannoulis Halepas» Panormos Spiritual and Cultural Center, the Pan-Hellenic Holy Foundation of Evaggelistrìa, the Cultural Foundation of Tinos, the Brotherhood of Tinians in Athens, the Company of Tinian Studies et al.
- There are also several other regional and national institutions (Cycladic guilds and museums, universities and technical schools, the Open Quarry Museum of Penteli, etc.), as well as the Ministry of Culture and Sports, that have shown great interest in promoting the art of marble.

2. Safeguarding measures

- Conservation and restoration of monuments carried out by the Hellenic Ministry of Culture and private conservators as well.
(we should also emphasize the significant activity of the PBGCF's Museum of Marble Crafts and the Department of Conservation of Antiquities and Works of Art of the Technological Educational Institute of Athens).
- Research, registration, photography / filming sessions, formation / enrichment of collections, digitization, publications.

Appendix 1 Bibliography

- Danousis, Kostas (2010), «Έργα τέχνης στα νεκροταφεία της Πάτρας» [Works of art in the Patras cemeteries], *Τηνιακά* 4, pp. 285-315.
- Nobilakis, Elias V. (2009) *Τήνιοι γλύπτες στην Αίγυπτο (Κάιρο-Αλεξάνδρεια), 19ος-20ός αιώνας* [Tinian sculptors in Egypt (Cairo-Alexandria), 19th-20th century], Cultural Foundation of Tinos, Athens.
- Papazoglou, Georgios K. (2005), *Ταφικά μνημεία της Πόλης, Α΄ Σισλί - Έμποροι και τραπεζίτες* [Constantinople funerary monuments, Sisli A – Merchants and bankers], *Θρακική Βιβλιοθήκη* 8, Komotini.
- Florakis, Alekos E. (2008), *Οδοιπορικό στην Τήνο του μαρμάρου* [Touring in Tinos, island of marble], Piraeus Bank Group Cultural Foundation, Athens.
- Florakis, Alekos E. (2008), *Η τηνιακή μαρμαροτεχνία. Ιστορία και τεχνική* [Tinian marble sculpture. History and technique], Piraeus Bank Group Cultural Foundation, Athens (includes selected bibliography up until the year of publication).

- Florakis, Alekos E. (2010), *Μαρμάρινες κρήνες της Τήνου* [Tinian marble fountains], Erinni Editions, Athens.
- Florakis, Alekos E. (2009), *Museum of Marble Crafts, Guidebook*, Piraeus Bank Group Cultural Foundation, Athens.
- Florakis, Alekos E. (2009), «Nouvelles lucarnes de marbre au musée Benaki», *Μουσείο Μπενάκη* 8, Αθήνα, pp. 131-147.